

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 9 Issue 2, A Tribute To Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, p. 189-204, June 2017

DOI Number: 10.9737/hist.2017.530

Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi

The World Fairs and Ottoman Modernization

Doç. Dr. İbrahim ŞİRİN
(ORCID: 0000-0002-1177-6651)
Kocaeli Üniversitesi - Kocaeli

Öz: Dünya Fuarlarına dünyanın tüm ülkelerinden krallar, prensler, ve diplomatlar, bankerler, tacirler ve seyir meraklıları akın edip en yeni cihazların ve atraksiyonların sergilendiği çelik, cam ve alçıdan yapılmış gösterişli saray ve salonları geziyorlardı. 1851 yılında düzenlenen Londra dünya fuarını, 6.039.195 kişi 1867'deki Paris Fuarını yaklaşık on bir milyon kişi ziyaret etti. Dünya fuarları, Batı toplumları için metalaşmanın üretim merkezleri iken, batı dışı toplumlar için batı medeniyetinin ne kadar ileri bir medeniyet olduğunun kabul ettirilme mekânlarıdır. Fuarla gelen insanlar adeta büyülenmiş olarak ülkelerine geri dönerler. Batı ileri, kendi ülkeleri ise geri, köhneleşmiş bir yerdir. Osmanlı modernleşmesinin aktörlerinin neredeyse tamamı bu fuarlara katılır. Avrupa medeniyetinin ileri bir medeniyet olduğu konusunda ortak bir kararda birleşirler. Avrupa medeniyetine uyum sağlamazlarsa kendilerini Asya bozkırlarında bulacaklarına dair yargı ortak hale geldi. Medeniyet transferi, Avrupa ailesine katılma arzusu ile kendi varlıklarına yönelen tehdit arasında bir paralellik söz konusudur. Avrupa'nın gerek askeri gerek epistemik dayatmaları Osmanlı bürokrat ve aydınını Batı medeniyetinin ileri bir medeniyet olduğunu kabul etmeye zorladı. Bu zorlamada dünya fuarlarının rolü önemli olmasına karşın hiç irdelenmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Dünya Fuarı, Oryantalizm, Osmanlı modernleşmesi.

Abstract: Kings, princes, diplomats, bankers, traders and aficionados were flocking to the world fairs and they were wandering around the pompous palaces and halls in which the latest devices and attractions were displayed. The world fair held in London in 1851 was visited by 6,039,195 people and the Paris Exposition in 1867 was visited by approximately eleven million people. World fairs are production centres of commodification in terms of western societies, while they are the places where non-western societies were imposed how advanced the western civilization is. People visiting the fair go back to their countries as almost spellbound. The west is advanced and their countries are underdeveloped and dilapidated places. Almost all the actors of Ottoman modernization participated in these exhibitions. They were all united in a common decision that European civilization was an advanced civilization. The judgment that they would find themselves in Asian steppes if they failed to provide compliance with European civilization became common. There was a parallelism between civilization transfer, the desire to join the European family and the threat to their existence. Both military and epistemic impositions of Europe forced the Ottoman bureaucrats and intellectuals to accept that Western civilization was an advanced civilization. Although world fairs play a role in this compulsion, these have not been studied at all.

Keywords: World Fair, Orientalism, Ottoman modernization

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı; Batı dünyasında evrensel sergiler dönemi idi. 1851'de Londra'dan başlayarak, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın birçok kentinde düzenlenen sergiler, Eric Hobsbawm'ın deyişiyle, ekonomi ve sanayideki zaferleri kutlamaya yönelik

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

“Batı’nın kendini alkışladığı yeni ve büyük ayinlerdi. On dokuzuncu yüzyıl fuarları, Greenhalgh, Rydel gibi tarihçiler, Mainardi, Gilmore Holt sanat tarihçiler, Benedict ve Leprun gibi etnograf ve antropologlar tarafından çeşitli yönleri ile ele alınıp incelenmiştir.¹ Rıfat Önsoy Osmanlıların katıldığı fuarlar bağlamında Dünya fuarları ile ilgili ağırlıklı olarak Osmanlı kaynaklarını kullanarak bir makale kaleme alıp konuya dikkat çekmiştir.² Mimarlık tarihçisi Zeynep Çelik, 1992 yılında İngilizce kaleme aldığı 2005 yılında *Şarkın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarları’nda İslam’ın Sergilenişi* kitabında Doğu’nun sergiler üzerinden kendini mimari açıdan gösterme biçimini irdeler. Biz bu makalede gerek Osmanlı ve gerekse İngiliz arşivinden derlediğimiz malzeme ile Osmanlı modernleşmesinde fuarların rolüne dikkat çekmek istiyoruz.

“Dünya Fuarı” Fikrinin Ortaya Çıkışı

İlk endüstri fuar girişimi Royal Society of Arts tarafından 1756 yılında tekstil ve personel sanayini geliştirmek için Londra’da düzenlendi. Oldukça mütevazı denilebilecek ve Londra sınırlarını aşmayan bir fuardı. 1757 yılında ise ilk geniş çaplı Fuar Paris’te Chateau of St. Cloud’da düzenlendi. Paris’te düzenlenen fuar da ulusal düzeydeydi. Fransa’da 1757’den 1849’a kadar ulusal düzeyde pek çok fuar düzenlendi. Prens Albert’in elinden en iyi fincan desinatörü ödülü alan Henri Cole ve İngiliz mimar Digby Wyatt, Fransa’da yapılan 1849 Fuarı’na ziyaretçi olarak katıldılar ve fuar ile ilgili geniş çaplı bir rapor hazırladılar. Bir çay partisinde Prens Albert ile bir araya gelen ikili fuar raporunu Prens Albert’e kendisine sundular. Niyetleri, başlangıçta ulusal düzeyde bir fuar düzenlemektir, fakat yapılan konuşmaların ardından Prens Albert’in isteği doğrultusunda uluslararası düzeyde “*Great Exhibition of the Work of Industry of All Nation*”, yani “*Bütün Milletlerin Sanayi Ürünlerinin Büyük Sergisi*” ismiyle 1851 yılının 1 Mayıs’ında bir fuar yapılması kararlaştırıldı.³ Prens Albert fuarın genel koordinatörlüğünü üstlendi. Fuar için *Crystal Palace* ismiyle İngiliz endüstriyel ve teknik ilerlemesinin sembolü olan eşsiz bir yapı tasarlandı.⁴ O zamana dek görülmemiş nesnelere birisistemden camdan ve çelikten inşa edilen Crystal Palace’tı ve Hyde Park’taki oldukça geniş bir alanda, göz kamaştırıcı ve görenleri büyüleyecek büyüklükte inşa edilmişti.⁵

Fuar; endüstriyel materyaller, makineler, ürünler ve sanat eserleri olmak üzere dört bölümden oluşturuldu. Fuar büyüleyici, seyirlik ve eğlendirici bir gösteri olarak tasarlanmıştı. Seyirciler üretim süreçlerini takip edebiliyordu. Mesela, tekstil üretiminde pamuğun, toplanmasından mamul bir kumaşa dönüşmesine kadarki süreci izleyebiliyordu.⁶

Fuar, pek çok açıdan yeni dünya düzeninin inşasının göstergelerinden birisidir. İngiltere merkezli ekonomik düzen bu fuar ile kendini görünür kılmıştır. İngilizler bu fuarla barış,

¹ Zeynep Çelik, *Şarkın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, Çev. Nurettin el-Hüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, İstanbul, s. 1-5

² Rıfat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergi ve Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi”, *Belleten*, Ocak 1983, C. XLVII, S. 185-188, s.195-235.

³ Luis Purbrick, “Introduction”, *The Great Exhibition of 1851*, Ed. Luis Purbrick, Manchester University Press, Manchester, 2001, s.7

⁴ John P. Burris, *Exhibition Religion*, University Press of Virginia, London, 2001, s. 33.

⁵ PRO. Work, 25/1 (Ek-1).

⁶ Dilek Zaptçioğlu, *Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 16; PRO. Work, 25/1 (Ek-2).

ilerleme, refah ve üretim ahlakını dünyanın geri kalan milletlerine gösterme imkânı buldular.⁷ Sanayi ve teknikte dünyanın öteki milletlerinden ne kadar ileride olduklarını kanıtladılar. İngilizler için fuar dini açıdan da önemliydi. Zira diğer mezhep ve dinlere mensup milletlerin yanı sıra, Protestan İngilizlerin ise doğru yolda olduklarının kanıtı, refah ve ilerleme konusunda gösterdikleri bu ilerlemeydi.⁸

Ancak 1851’de ilerleme konusunda asıl sükût-u hayale uğrayan Amerikalılar oldu.⁹ Kendilerine çok güvenen ve her konuda dünyanın geri kalanından üstün olduğunu düşünen Amerikalılar fuardan hayal kırıklığı ile ayrıldılar. Fuara katılan Amerikalıların izlenimlerinden, İngilizlerin endüstriyel alanda çok ileride olduklarını anlayıp başarısızlık duygusu ve hayal kırıklığı ile ülkelerine döndükleri anlaşılmaktadır.¹⁰

Fuar aynı zamanda, İngiliz kimliğinin inşasında önemli bir enstrüman işlevi gördü. Fuarda teşhir edilmek üzere İngiliz sömürgelerinden getirilen ve ilkel ve vahşi diye tanımladıkları insanları sergileyerek, kendi gelişmişliklerini ve zenginliklerini katılımcılara göstererek İngiliz emperyal kimliğini inşa etmeyi amaçlamışlardı. İngiliz kimliği karşısında bu yoksullaştırılmış “öteki”ler, sömürülmeyi hak eden gayr-i medeni milletleri temsil ediyordu. “İnsan Hayvanat Bahçesi”nin ilk örneği 1851 Fuarı’nda görüldü ve Avrupa’da 1851’deki fuardan sonraki yüz yıl boyunca düzenlenen fuarlardaki “İnsan Hayvanat Bahçesi” bölümü, ziyaretçilerin büyük ilgisine mazhar oldu. “Beyaz Adam”ın mutlak üstünlüğünü simgeleyen “İnsan Hayvanat Bahçesi” Avrupa’da baş gösteren ırkçılığın en temel üretim yerlerinden birisi olmuştur.¹¹

İngilizler bu fuar ile endüstri alanında dünyanın geri kalanından ayırt edici bir şekilde ileride ve üstün olduklarını göstermek istiyorlardı.¹² İngiltere ileri, ötekiler ise geriydi. İngiltere medeni, diğerleri ise gayri medeniydi ve medenileştirilmeye muhtaçtı veya en hafif deyimle yarı medeni ya da az gelişmiş idiler.¹³ Oryantalist söylemin kamuoyunun gözünde ete kemiğe

⁷ Francesca Vanke, “Degrees of Otherness: The Ottoman Empire and China at the Great Exhibition of 1851”, *Britain, the Empire, and the World at Great Exhibition of 1851*, Ed. Jeffrey A. Auerbach, H. Hoffenberg, Ashgate Book, Burlington, 2008, s.198.

⁸ Burris, a.g.e., s. 56’den naklen: Edward Higginson, *A World Embracing Faithor Religions Whippers From the Exhibition of Industry*, London, 1851.

⁹ PRO. Work, 25/1 (Ek-6).

¹⁰ Fuara katılan Amerikalı temsilciler, tıpkı Osmanlı aydınları gibi, fuardan büyülenerek ülkelerine döndüler. Onlardan biri de Zadock Thompson’du. Kendi ifadesi ile; adeta büyülenmiş, bilim ve tekniğin yeni dünyanın düzeninde oynadığı rol başını döndürmüştü. Zadock Thompson, *Journal of Trip to London, Paris and the Great Exhibition in 1851*, Burlington, 1852, s. 33. Robert F. Dalzell, Osmanlı aydını gibi, sergiden sonra Amerikan basınının sadece medeni milletleri konuştuğuna dikkat çeker. Robert F. Dalzell, *American Participation in the Great Exhibition of 1851*, Amherest, 1960, s. 40. Horace Greely Londra Fuarı’ndan utançla ayrılır. Zira ileri teknik ve bilime sahip olduğunu düşündüğü Amerika’nın aslında bu konularda İngilizlerden geri olduğunu görmüştür. Horace Greely, *Glances at Europe: in a Series of Letters from Great Britain; France, Italy, Switzerland, During The Summer of 1851*, New York, 1851, s. 6. Amerikalılar, tıpkı Osmanlı aydını gibi, kendi medeniyetlerini sorgulama ihtiyacı hissettiler. Fuarın amacı, örneklerden de anlaşılacağı üzere, İngiltere’nin teknik ve medeniyette ne kadar ileri olduğunu göstermektir. Bunu gösterirken dünyanın geri kalanının ne kadar geride olduğunu altının çizilmesi ise asıl amaçtır. 1851 Fuarı’na katılan William A. Drew’in, diğer Amerikalılardan farklı olarak, Londra’da düzenlenen fuarın arkasında yatan ana fikri kavradığı anlaşılmaktadır. William A. Drew, *Glimpses and Gatherings Durin a Voyage and Visit London and The Great Exhibition in the Summer of 1851*, Boston, 1852, s. 324-325.

¹¹ E. A. Samaan, *From ARace of Mastersto A Master Race: 1948 to 1848*, Space Press, 2012; Create, s. 626.

¹² Bruno Giberti, *Desing the Centennial*, The University Press of Kentucky, Kentucky, 2002, s. 3.

¹³ Türkiye’de 1970 ve 90’lı yıllarda hala az gelişmişlik ve geri kalmışlığın tartışılıyor olması, Avrupa’nın epistemik dayatmasının, dünyayı ileri-geri diyalektiği çerçevesinde kategorize edilmesinin ve dünyanın geri kalanının nasıl düşünmesi gerektiğini dayatmasının önemli bir göstergesidir; Bkz.: Çağlar Keyder, *Emperyalizm, Az Gelişmişlik ve*

bürünmesinde bu fuarlar kadar kullanışlı bir araç bulunamazdı. Fuarlar, Batı'nın sadece teknik açıdan değil, inanç açısından da dünyanın diğer ülkelerinin ilerisinde olduğunun reddedilemez kanıtlarını sunuyordu.¹⁴

Walter Benjamin'in deyiimiyle, sanayi sergileri, adına mal denen fetişin hac yerleriydi. Dünya Fuarları, malın değiştirme değerini çarpıtır; dahası kullanım değerinin arka plana itildiği bir çerçeve yaratır. İnsanın, zaman geçirmek için içerisine daldığı bir fantazmagori oluşturur. Eğlence endüstrisi de malın eriştiği düzeye yükselttiği insanın bu fantazmagoriye girmesini kolaylaştırır. İnsanoğlu da kendine ve başkalarına yabancılaşmanın tadını çıkararak, kendini bu dünyanın yönlendirmesine bırakmış olur.¹⁵ Londra Fuarı'nı büyük bir şaşkınlıkla gezen Karl Marx fuarda, kapitalizmin mal fetişizminin cisimleşmiş halini gördü ve Kapital'de anlattığı meta fetişizmi¹⁶, fuar izlenimlerinin bir yansıması oldu. Fuar, yeni bir düzenin ve varoluş şeklinin doğmakta olduğunu müjdeliyordu. Marx ve Benjamin'in işaret ettiği ve "tüketiyorum öyleyse varım" diye sloganlaşan tüketim/gösteriş toplumu ilk örneğini 1851 Fuarı'nda ortaya koymuştur.

Günde ortalama 100 bin, toplamda ise 6.039.195 kişi fuarı gezmişti.¹⁷ Seyretmenin şehvetinden görünmenin şehvetine doğru seyreden kapitalist tüketim toplumunun temelleri bu fuarda atıldı. Kapitalizm, insanların tüketmesine dayanan yeni bir din oluştururken fuarlar bu yeni dinin gösterişli mabetleri haline geldi.

Richard Sennett, *Kamusal İnsanın Çöküşü* kitabında "meta fetişizminden" hareketle Fransız kamusal alanının burjuva idealiyle yeniden şekillenişini anlatır. Eşyayı prestij ve statü unsuru olarak gören modern bireyin Balzac'ın eserlerinin konusu oluşuna dikkat çeker.¹⁸ Eric Hobsbawm, Japonya'da Batılı kıyafetler, Batılı saç kesimi, Batılı gıdalar (Japonlar o zamana dek kırmızı et yemezlerdi), en az Batılı teknoloji, mimari üslup ve fikirler kadar heyecanla benimseyen tiplerin varlığından söz eder.¹⁹ İnsanın üretim kölesi olup tek tipleşmesi dünya edebiyatının ana temasını oluşturur. Balzac, Stendhal, Goethe, James Joyce, Kafka, Charles Dickens, Hermann Hesse, Robert Musil, Dostoyevski, Tolstoy ve Turgenyev romanlarında yarattıkları tiplerde insanın sıkışmışlığı, kendisi ve toplumla hesaplaşmasını ve de yabancılaşmasını anlatmışlardır. Roman yazarları, Mikhail Bakhtin'in metinlerarası diyalogu bağlamında, üretimin kölesi olmuş modern insanın yaşadığı kabus konusunda diyalog

Türkiye, Birikim Yayınları, İstanbul, 1976; Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. 1-3, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977; İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınları, İstanbul, 1979; Ayhan Aktar, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1990.

¹⁴ Higginson, *a.g.e.*, s. 56. İslam'ın ilerlemeye engel olduğuna dair oluşan kanaatte fuarların azımsanmayacak kadar etkisi vardır. Osmanlı kanaat önderlerinin bir kısmı bu yargıyı benimsemiş hatta Cumhuriyet döneminde 1928'de yapılan dini ıslah projesinde İslam'ın protestanize edilmesi tartışılmıştır. Annemarika Stremmebar, "The Islamic Ethic and the Spirit of Modernity: The Protestantisation of İslam According to Islamist Intellectuals in Turkey", *Journal of Turkish Studies*, 2002, S. 26/11, s. 231-244.

¹⁵ Walter Benjamin, *Pasaajlar*, Çev. Almet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94.

¹⁶ Marksist teorinin en özgün kavramlarından biridir. Meta fetişizmi en genel anlamda kapitalist pazar sistemi içinde, toplumsal ilişkilerin maddi yapısal öğelerini gösterir. Metaların fetişist nitelikleri sonucunda insanlar bir yanılısama ortamında yaşamakta, kendilerine ve kendi gerçeklerine yabancılaşırlar. "Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri andan itibaren yapışiveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılmasından olanaksız şeye ben meta fetişizmi diyorum." Karl Marx, *Kapital*, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul, 1986, C. I, s. 87.

¹⁷ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Yayınları, Ankara, 1998, s. 126; PRO. Work, 25/1 (Ek-3).

¹⁸ Richard Sennett, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak, Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 194-196.

¹⁹ Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yayınları, 1998, Ankara, s. 170.

halindedirler. Dünya edebiyatının bir parçası olan Türk edebiyatı aynı diyalogu romanda sürdürür. Her yazar, kendinden önceki düşünsel birikimle diyalog içindedir ve onun metni diğerlerinden bağımsız değildir. Mikhail Bakhtin'in *söyleşimcilik*²⁰ yöntemi bağlamında baktığımızda Türk edebiyatında Türk yaşamının bir uzantısı olarak eşyayı prestij unsuru olarak gören *Homo-economicus*'un ürettiği ürünleri tüketen tüketici tipinin metnin merkezinde olduğu gözlerden kaçmaz. *Bihruz Bey Sendromu*, eşya üzerinden kurulan ilişki biçiminin cisimleşmiş halidir.²¹

Osmanlılar Dünya Fuarlarında

1849'da oluşturulan Fuar komitesi bütün ülke liderlerine çağrı yaptı ve onları fuara katılmaya davet etti. Osmanlı hükümeti 5 Ekim 1850 yılında (Hicri 28 Zilkade 1266'da) sergiye katılım şartlarını içeren bir genelge yayınladı.²² *Ceride-i Havadis*'te yayınlanan genelge de fuara katılmanın gerekçeleri ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım ve sanayi alanında kabiliyetini kanıtlamak, Padişahın ülkenin gelişmesi yönünde gösterdiği gayreti orta koymak şeklinde sayılır. Fuara katılımı sağlayan bir başka önemli faktör ise, Tanzimat'tan beri gelişen İngiliz-Osmanlı dostluğu idi.²³

Fuara katılan iki Osmanlı vatandaşından geriye fuar ile ilgili seyahat notları kalmıştır. Bunlardan ilki Amedi Hülefasından Mehmed Raif Efendi idi. Kendisi malların nakli ve sergilenmesinden sorumlu idi. Seyahatnamesinde, yolculuk esnasında gördüğü yerleri anlatmasının yanı sıra fuara da yer vermiştir. Özellikle makinelerden etkilendiği açıkça belli olmaktadır. Elimizde metni bulunan diğer seyahatin yazarının kimliği ise meçhuldür. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, ismini gizleyen bu yazarın seyahatini tefrika olarak yayınlamış ve sonrada kitap olarak basmıştır. Söz konusu seyahatnamenin yazarının kimliği, Osmanlıların 1851 Fuarı'na katılmalarının gizli bir amacı olduğunu da göstermektedir. *Seyahatname-i Londra* yazarı, 8 Mayıs 1851 günü *Tagus* isimli bir İngiliz gemisiyle İstanbul'dan ayrılmış ve 28 Mayıs'ta Londra'ya varmıştır. Bu seyahatnameyi yayına hazırlayan Fikret Turan, *Tagus* isimli vapurun 14 Mayıs'ta Malta'da durmasından hareketle Malta gümrük defterlerini incelemiş ve o güne ait yolcu listesinde *G. Solimon* olarak okunabilecek bir kayda rastlamıştır.²⁴ Biz İngiliz arşivlerinde Turan'ın bulduğu isim üzerinden yaptığımız araştırmada, Süleyman'ın kimliğini İngiliz yetkililerinde merak ettiğini ve Osmanlı Elçisi Kostaki Musurus Paşa'ya sorduklarını tespit ettik. 24 Şubat 1852 tarihli belgede Süleyman'ın kim olduğu sorusuna Osmanlı elçisi; söz konusu kişinin İbrahim ve Ressay Rafael ile birlikte Royal Dockyard'ta gemi yapımı üzerine eğitim alan bir öğrenci olduğunu, İbrahim ve Rafael'in, Majesty's Prince Regent isimli gemiden ayrılıp Osmanlı ülkesine döndüklerini, Süleyman'ın ise halen Londra'da olduğunu İngiliz yetkililere bildirdi.²⁵ Süleyman ve Rafael İstanbul'a döndüklerinde 26 Ocak 1853'de Tophane-i Amire'de görevlendirildiler. Süleyman ve Ressay Rafael'in Londra Fuarı'ndaki bir silahın yada

²⁰ Söyleşimcilik yöntemi için, Bkz.: Mikhail Bakhtin, *Karnavaldan Romana*, Çev. Cem Soydemir, İstanbul, 2001; Mikhail Bakhtin, *Rabelais ve Dünyası*, Çev. Çiçek Öztekin, İstanbul, 2005; Kubilay Aktulun, *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000.

²¹ Bihruz Bey Sendromu için, Bkz.: İbrahim Şirin, "Bihruz Bey Sendromunu Yeniden Düşünmek", *Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, S. 1, s. 139-156.

²² BOA. C.İKT, Dosya NO. 4, Gömlek No.165, (Ek-4).

²³ Rıfat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi," *Belleten*, 1983, C. XLVII, S. 185, s.195.

²⁴ Fikret Turan, *Seyahatname-i Londra*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 3.

²⁵ PRO. FO 78/921.

makinenin çizimlerini yapmakla görevlendirilmiş birer sanayi casusu olmaları kuvvetle muhtemeldir.²⁶

Hükümetin yayınladığı genelge²⁷ doğrultusunda başta maden ve tarım ürünleri olmak üzere toplam 1300 obje ve malı sergilemek üzere²⁸ Kostaki Musurus Paşa, Celaleddin Paşa, eşya ve emtiadan sorumlu Nazım Bey, Tercüme Odası'ndan Feridun Bey ile Amedi Hulefasından Mehmed Raif Bey görevlendirildi.²⁹ Fuara gönderilecek mallar Fevzi Bahri vapuru ile yola çıktı. Fakat vapurun hava koşulları nedeniyle zamanında ulaşamaması nedeniyle Osmanlı malları ancak fuar açıldıktan sonra ve Kraliçe'nin de katıldığı bir tören ile sergilenmeye başlanmıştır.³⁰

1851 Londra Fuarı yaklaşık altı ay açık kaldıktan sonra 11 Ekim 1851'de kapandı. Fuar sonunda kurulan komisyon tarafından 170'i büyük olmak üzere toplam 3088 madalya dağıtıldı. Dört adedi Mısır'ın olmak üzere seksen altı adet nişan ve kırk iki adet aferinname Osmanlı tarım ürünlerine verildi.³¹ Ödüllerin büyük kısmını ise İngilizler aldı. Özellikle makine alanında İngilizler açık ara birinci olduklarını aldıkları madalyalar ile de gösterdiler. Ödüle dayalı yarışmalar hegemonik bir değer taşımaktadır. Benzer şekilde olimpiyatlar, dünya kupaları, şarkı yarışmaları, Nobel edebiyat ve bilim ödülleri de başından beri Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü ötekine kabul ettirme araçları olarak kullanılmıştır.³²

Fuarın önemli işlevlerinden biri de Batı sanayisinin imal ettiği ürünlerin satılabileceği yeni pazarlar bulmaktır. Dünya, Batı ürünlerinin tüketileceği büyük bir pazara dönüşecekti. Kapitalizm, artık bütün dünyayı avucuna almıştı ve hem uluslararası ticaretin hem de uluslararası yatırımların artması, kapitalizmin genişleme arzusunu kamçılıyordu. 1800 ile 1840 arasında dünya ticaretindeki artış tam olarak iki kat bile değilken, 1850 ile 1870 arasında ise %260 oranında artış göstermişti. Satılabilecek her şey satılmaktaydı; buna, İngiliz Hindistan'ından Çin'e ihracatı miktar olarak iki, değer olarak neredeyse üç kat artış olan afyon gibi alıcı ülkelerin direnişiyle karşılaşılacak mallar da dâhildi. Fransa'nın dış yatırımları 1850 ile 1880 arasında on kattan fazla artarken, 1875'de İngiltere'nin ülke dışına yaptığı yatırımlar 1.000.000.000 poundu buldu.³³ Osmanlı piyasası ise bu pazarlaştırma sürecinden kendini kurtaramadı.

1851 Fuarı'ndan hayal kırıklığı ile dönen Amerika Birleşik Devletleri, 1853 yılında uluslararası bir fuar yapmaya karar verdi. Osmanlı Devleti uzaklığı gerekçe göstererek bu ikinci uluslararası dünya fuarına katılmadı. Üçüncü Dünya Fuarı, Paris'te, 1855 yılında

²⁶ BOA. MKT. NZD. 15/R /1269 (Hicri)/ Dosya No: 71 Gömlek No: 54

²⁷ BOA. C.İKT. Dosya no. 4, Gömlek no.165.

²⁸ PRO. Work, 25/1 (Ek-7). Oryantalist imgelemde Doğu; miskin, şehvet ve arzu peşinde koşturarak kadını bir bedendir. Tembelligin simgesel göstergelerinden biri de nargiledir. Fuar'da sergilenen nargile tam da oryantalist söylemle örtüşen bir göstergedir. Oryantalizmin bilinci belirleme ve kendini ötekinin gözüyle görme halinin sergilenmesi açısından Fuar'daki Osmanlı objeleri manidardır. Oryantalist imgelemde doğunun nasıl tasavvur edildiği ile ilgili, Bkz.: İbrahim Şirin, "İki Dünya arasında Karikatürden İmgeye: Osmanlı ve Avrupa", *Folklor Edebiyat Dergisi*, 2009/3, S. 59, s. 77-94.

²⁹ BOA. İ.HR 10746 ve BOA, İ.HR 10669.

³⁰ PRO. Work, 25/1 (Ek-5).

³¹ BOA. İ.HR 10995.

³² Her yarışmadan sonra kaybedenin sporcudan çok temsil ettiği ülke ve medeniyet olarak algılanması sağlanmış "biz adam olmayız" tarzı kalıp yargılar toplumun geniş kesimlerince dillendirilmiştir. Uzay ve bilim alanında çalışmalar da birer baskı aracı haline getirilmiştir. "Millet aya biz yaya" ifadesi aya gitme üzerinden kendini aşağılama ve hor görüyü göstermesi açısından manidardır.

³³ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 48.

yapıldı. Osmanlı Devleti'nin ürünleri 35 pavyonda sergilendi ve Osmanlı Devleti'ni Bâb-ı Âli Teşrifatçısı Kamil Bey temsil etti.

1862 yılında Londra'da İkinci Uluslararası fuarın yapılması kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti davetliler arasındaydı. 2 aralık 1861 (29 Cemaziye'l-ahir 1278) tarihli takrirde Osmanlı Devleti'nin mallarının sergiye gönderilmesinin hazineye mali bir yük olduğu, ancak katılmama durumunda Osmanlı Devleti'nin ziraat, sanayi ve sanat sahasında ilerlemesinden yabancı devletlerin şüpheye düşeceğiinden, buna mahal vermemek adına Osmanlı Devleti'nin de maden, hububat ve sanayi ürünleri ile masrafları Devlet tarafından karşılanmak üzere fuara katılmasına karar verildi.³⁴ Fuara katılma gerekçesi oldukça düşündürücüdür. Yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin fuara katılmadığında ilerlemesinden şüphe edeceğinin düşünülmesi 19. Yüzyıl'da yaygın hale gelen "hasta adam" imajının devleti yönetenler tarafından da ciddiye alındığını ve fuar gibi bir etkinliğin imaj tamiri için kullanılmak istendiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti 1893'te Chicago Fuarı'na da benzer gerekçeler ile katılmıştır. Batı kamuoyunda Osmanlıların barbar bir halk ve fanatik dindarlar olduğu; Osmanlı Devleti'nin ise bir ortaçağ imparatorluğu olup Osmanlı padişahının da gayr-i meşru despot bir hükümdardan başka bir şey olmadığı şeklindeki imaj 1880'lerde artık ortak bir kanı halini almıştı. Dönemin sultanı II. Abdülhamid bu imajı değiştirip tamir etmek için 1893'te Chicago Dünya Fuarı'na katılarak Osmanlı'nın modern ve uygar bir ülke olduğunu kanıtlamak istedi. Fuar ile yetinmeyip yeni yaptırdığı okul ve binaların bu amaçla fotoğraflarını çektirip ABD Kongre Kütüphanesi ve British Museum'a gönderdi. Yaratılmaya çalışılan hasta ve despot Osmanlı imajını modern bir Osmanlı görüntüsüyle değiştirmek istedi.³⁵

195

1867 Fuarı ve Sultan Abdülaziz'in Fuar'a Katılışı

22 Haziran 1863 tarihinde III. Napolyon 1867'de Paris'te uluslararası bir fuar düzenlenmesi emrini vermişti. Fuar'da bireysel girişimlerin ve sanayinin tüm alanlarına yer verilmesi planlandı. Fuar binası, bugün Eiffel Kulesi'nin bulunduğu Champ de Mars'taki 460 bin metrekarelik alana yapıldı. Alan, dünyanın küçük bir tasarımı şeklinde düzenlenmiştir.³⁶

1867 yılında açılan Paris Fuarı, Osmanlı Devleti'nin katıldığı dördüncü uluslararası fuardır. Sultan Abdülaziz'in de sergiye katılmak üzere Avrupa'ya gitmesi sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslararası sergiler arasında ayrı bir önem taşımaktadır. Sultan Abdülaziz bu fuara Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından şeref konuğu olarak davet edilmiştir. Açılışta Sultan Abdülaziz'in dışında Rus Çarı, Avusturya İmparatoru, Belçika, Portekiz, İsveç ve Prusya kralları başta olmak üzere Avrupa'nın bütün önemli liderleri bulunmuştur. Sultan Abdülaziz fuara katılmak üzere 21 Haziran 1867 tarihinde İstanbul rıhtımından Sultaniye gemisi ile ayrıldı. Seyahat sırasında Mösyö Bure'yi taşıyan Forbin korveti ile Fransız deniz kuvvetlerine ait 3 ve İngiltere donanmasından 2 gemi Sultaniye'ye eşlik etti. Sultan Abdülaziz ve beraberindekiler Haziran ayının sonunda Toulon Limanı'na ulaşmış, buradan Lyon'a sonrasında da Paris'e geçmişti. Burada Sultan Abdülaziz'i bizzat III. Napolyon karşıladı ve birlikte Elysée Sarayı'na gittiler. Abdülaziz Paris Fuarı'nı gezdi. 1 Temmuz Pazartesi günü Endüstri Sarayı'nda düzenlenen ödül törenine katıldı. Sultan Abdülaziz sergiyi 10 Temmuz'da son kez gezdi. 12 Temmuz 1867'de de Londra'ya gitmek üzere Paris'ten ayrıldı.³⁷

³⁴ Önsoy, *a.g.e.*, s. 203.

³⁵ İbrahim Şirin, "Gazete, Kitap ve Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamit ve Ahmet Nermi", *Folklor Edebiyat Dergisi*, 2011/12, S. 66. s. 45.

³⁶ Jonathan Meyer, *Great Exhibitions (1851-1900)*, Suffolk, 2006, s.170-171; Giberti, *a.g.e.*, s. 12

³⁷ Aziz Tekdemir, "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C. 3, S. 6, s. 13.

Osmanlı Modernleşmesi

Sultan Abdülaziz fuar vesilesiyle Avrupa'ya giden ilk ve tek sultan oldu. Sultan ve maiyeti bu fuardan fazlasıyla etkilendiler. İngiliz elçisi, Sultan Abdülaziz'i Paris Fuarı'nda yakından takip etti. Raporda "Osmanlı Sultanı İngiltere'ye geldiğinde donanmanın yapacağı bir gösteriden "Osmanlı sultanını etkilenecektir" deniyordu.³⁸ Abdülaziz İngiltere'ye geçtiğinde, Portsmouth'ta 26 Temmuz 1867'de İngiliz donanması Sultan için bir gün süren bir gösteri yaptı.³⁹ Elçinin belirttiği gibi, Sultan bu gösteriden son derece etkilendi ve İstanbul'a döndüğünde başta İngiltere olmak üzere yabancı ülkelere donanmayı geliştirmek adına çok sayıda gemi siparişi verdi.

Sultanla birlikte seyahate katılan Şehzade Murad ve Abdülhamid, amcaları gibi sergiden çok etkilendiler. 1876'da tahta çıkan ve hükümdarlığı üç ay süren V. Murad'ın "Eğer onlara benzemezsek [Avrupalılara] bize yaşama hakkı tanımazlar" cümlesini seyahat sırasında sarfettiği söylenir.⁴⁰ Yine, V. Murad'ın "Medeniyetlerini benimsemesek kendimizi Orta Asya bozkırlarında buluruz" şeklindeki ifadesinde de Avrupa'nın baskısı kendini hissettirmektedir. Bu hal dönemin diğer aydınlarında da görülür. Osmanlılar, Avrupa'nın meydan okumasına karşı, bir kalkan olarak gördükleri Batı medeniyetini kabullenmekle Avrupa'nın sömürgeci engelleyebileceklerini düşünmüşlerdir Avrupa dışı toplumların üst tabakası, medenileşmeyi kendi egemenliklerini gerçekleştirmek için kullanmışlardır.⁴¹ Modern dünyadan gelen baskılarla *civilisation*'a icbar edilen Avrupa dışındaki devletler, kendilerini modernize edememeleri durumunda Avrupa'nın egemenliğine boyun eğeceklerinin de farkındaydılar. Aynı şekilde Avrupa tarzı eğitim almış yeni aydın grubu Avrupa stili hukuk ve hükümet kurumlarını hem ülkelerindeki mutlakiyete (sultana ve onun bürokratlarına) hem de dışarıdan gelen Avrupa baskısına karşı bir savunma aracı olarak kullanmayı düşünüyorlardı.⁴² Çünkü Fransa, *civilisation*'u⁴³, yayılcı ve sömürgeci politikası için bir gerekçe olarak kullanıyordu.⁴⁴ Fransızlar, Mısır'ı sömürgeleştirme adına değil, barbar Osmanlılardan kurtarma adına işgal ettikleri iddiasını ileri sürmüşlerdir. *Civilisation*, Haçlı Seferleri'nden sonra Avrupa'nın yeni bilinçlenmesinin/bilincinin ve dünyayı bu bilinçle yeniden şekillendirme çabası olan sömürgeciliğin üstüne sürülmüş bir ciladır.⁴⁵ Bunun fazlasıyla farkında olan Osmanlılar, Avrupa'nın hâkimiyet araçlarına sahip olduklarında, Avrupa'nın sömürgeleştirme arzularını engelleyebileceklerini düşünmüşlerdir.

Avrupa medeniyeti ve bilimini transfer etme çabası bu bağlamda kendiliğinden oluşmuş bir durumdan çok Avrupa'nın askeri, ekonomik ve epistemik dayatmasından ve meydan okumasından kaynaklanmıştır. Avrupa'nın şiddetini artıran askeri ve teknik baskısı, Osmanlı kültürünün ontolojik ve epistemik alanına yönelik tahripkâr tutumu, ilerlemeci ve evrimci tarih anlayışına dayanarak kendini ileri, diğer kültürleri ise geri kalmış ilkel kültürler olarak kodlaması, bunlara mukabil Osmanlı yönetici elitlerinin bu argümanlar çerçevesinde Osmanlı

³⁸ PRO, FO 78/2010.

³⁹ PRO, FO 78/2010.

⁴⁰ Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, Çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 24.

⁴¹ Norbert Elias, *Uygurluk Süreci - Cilt I*, Çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 130.

⁴² Hamilton A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev. Kadir Durak, İstanbul, 1991, s. 348.

⁴³ Zygmunt Bauman, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, Çev. Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996, s. 112-114.

⁴⁴ Elias, *a.g.e.*, s.129.

⁴⁵ Kültür ve uygarlığın siyasal işlev yüklenmiş birer savaş terimi olduğu ile ilgili olarak, bkz.: Bauman, *a.g.e.*, s. 116.

Devleti'nin ve toplumunun Avrupa'dan geri kaldığını zımnen kabullenmesi yeni bir imgenin oluşumuna yol açmıştır. Varılan bu tartışmalı sonuç da, Osmanlı Devleti'nin yaşayabilmesi için Avrupa kültürünün kabul edilmesi gerektiğini dayatmıştır.⁴⁶

Sadullah Paşa'nın *19. Asır Manzumesi*'nde 1878 Paris Ekspozisyonu'nun belirgin bir etkisi vardır. Paşa, Fuar'a katılmış ve çok etkilenmiştir. Fuar'a dair yazdıklarında Avrupa bir yeryüzü cenneti olarak tasvir edilmekte, bu cennetin bir benzerinin başka yerlerde de kurulabilmesinin formülü ise şöyle verilmektedir:

*"Merkez kapının önünde bir hürriyet heykeliyle karşılaşır; elinde bir asa vardır ve bir koltuğa oturmuştur: görünüşü ve tavrıyla seyircilere şunu demek ister: Ey değerli ziyaretçiler! İnsan gelişmesinin bu büyüleyici sergisine bakarken bütün bu ilerlemenin hürriyetin eseri olduğunu unutmayalım Kavimler ve milletler mutluluğa hürriyetin himayesi sayesinde erişirler. Hürriyet olmayınca emniyet olmaz, emniyet olmayınca servet olmaz, servet olmayınca saadet olmaz."*⁴⁷

Sadullah Paşa'nın Fuar izlenimlerinin etkisiyle kaleme aldığı *19. Asır Manzumesi* dönemin genel eğilimleri ile Tanzimat kuşağının ve Yeni Osmanlılar'ın düşünme şeklini ve özlemlerini yansıtan önemli bir eserdir.

"Erişti ecv-i kemalata nur-ı idrak

Yetiştirdi rütbe-i imkanakısm-ı mümteni'at

Basit oldu mürekkebmürekkebe oldu basit."

Sadullah Paşa bu mısralarda, insan kavrayışı doruk noktasına ulaşırken basit şeylerin karmaşık karmaşık şeylerin ise basitleştiğini, buharın sanayide ve miktatısında yaşamda kullanılmasının yarattığı devrimin ne efsün ne tılsım bıraktığını anlatmaktadır. Sadullah Paşa aşağıda yer verdiğimiz vurgusunda da aslında eski bilginin köhneleşip hükmünü kaybettiğini, bunun sonucu olarak da karizmatik geleneksel yapının büyü bozumuna uğradığını hatırlatır gibidir:

"Mecaz oldu hakikat, hakikat oldu mecaz

Yıkıldı esasından eski malumat"

Siyasal yapıdan hukuki ve ekonomik alana kadar yaşamın temel unsurlarının yıkılan eski malumatın altında ezilip köhneleştiği ve taassup üretir olduğu, çağın sihirli kelimesi olan "terakki" sayesinde taassubun ortadan kalkacağı ve yeni bir hayatın doğacağı umudu, Paşa'nın manzumesinin nirengi noktasını teşkil eder.⁴⁸ Paşa, eski medeniyetin öldüğünü ve mezarcıların da grevde olmadığını ilan eder gibidir.

Ahmet Mithat yazınında Batı'nın ilerlemiş Doğu'nun ise geri kalmış olduğuna dair kanaatin oluşmasında Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılında Paris'te yapılan Evrensel Sergi'nin de etkisi olduğu açıktır. Tıpkı Sadullah Paşa ve diğer Osmanlı bürokrat ve aydınları gibi Ahmet Mithat da sergiden büyülenerik ayrılmıştır. Sergiyi düzenleyenlerin amacı da aslında budur. Bu sergi, diğer sergi ve fuarlar gibi, Batı'nın kendi üstünlüğünü somut şekilde ortaya koyabileceği bir fırsat yaratıyordu. 32 milyon insanın gezdiği bu serginin en çok "*Makineler Sarayı*" bölümü Ahmed Mithat'ın ilgisini çekmiştir. Teknomania bir Osmanlı aydını olan Ahmed Midhad Efendi için "*Makineler Sarayı*", Avrupa'nın ilerlemiş olduğunu gösteren özel bir alandı. *Avrupa'da Bir Cevalan*'a düştüğü not Ahmed Mithad'ın "*Makineler Sarayı*"ndan ne kadar etkilendiğini göstermektedir: "*Bu gün yalnız bir cüz'ünü görmüş bulunduğum makineler*

⁴⁶ Osmanlı aydınının Avrupa medeniyeti ve Avrupa algısı için, bkz.: İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınları, Ankara, 2009.

⁴⁷ Sadullah Paşa, *a.g.m.*, s. 377.

⁴⁸ Şirin, *a.g.m.*, s. 42-43.

Avrupa terakkiyat-ı maddiyesinin gerçekten hayret-fermayı ukul-ı müdekkikin olacak dereceyi çoktan bulmuş da geçmiş bile olduğunu teslim eyledim."⁴⁹ Tıpkı Mısır, İran ve Japonya aydınları gibi bir Osmanlı aydını olan Ahmed Mithad Efendi de fuar fikrinin arkasındaki asıl hedefi yani Avrupa'nın dünyanın tamamına hakim olmak şeklindeki emperyal arzusunu göremedi ya da görmek istemedi. Avrupa'nın teknik ve bilimini alarak bu emperyal arzuyu engelleyebileceğine inanmayı tercih etti.

Sonuç

Batı dışı toplumlar nasıl kendi medeniyetlerinin köhneleşip bir değer üretmediğine karar verdiler ve Avrupa medeniyetine kendilerini uymak zorunda hissettiler sorusu ile Batı'nın kendi dışındaki dünyaya üstünlüğünü nasıl kabul ettirdiği sorusunun cevabı kanaatimizce aynıdır. Kapitalizmin küresel zaferinin nişanesi olarak düzenlenen devasa dünya fuarları ile başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı devletler teknik ve medeniyet açısından dünyanın geri kalanından ne kadar ileride olduklarını gösterirken Batı dışıdünyayı da aslında ne kadar geri kaldığına ikna etmişlerdir.

Fuarlar bu anlamda ikili bir işlev gördü. Bir yandan ulusların inşasında egemen ve üstün bir öznenin oluşumuna katkı sağlarken, diğer yandan da Avrupa dışı dünyaya geri, azgelişmiş, barbar, vahşi, tembel ve miskin gibi sıfatları atfederek "öteki"nin kimliğinin oluşumuna katkı sağladı. Avrupa medeniyetine uyulmadığı takdirde varlıklarının tehlikede olduğunu düşünen aydın ve bürokratlar Avrupa medeniyetinin transferinin zorunlu ve kaçınılmaz olduğuna karar verdiler. Osmanlı modernleşmesi, 18.yüzyıldan itibaren kendi ritmi içinde çağın koşullarına ayak uydurmaya çalışmanın adı iken şimdi 19.yüzyılda Avrupa'nın belirlediği standartlara uyum sağlama çabasına dönüşmüştü. Bütün dünya Batılılaşıp modernleşmeye zorlanırken Osmanlı da büyük bir pazar olarak bu standartlaşmadan (modernleştirilmekten) kendini kurtaramamıştır. Osmanlıların, geri kaldıkları ve kültürlerinin çağın problemlerine cevap verebilen yeni değerler üretmediği şeklindeki yaklaşımları spontane olmaktan çok Avrupa'nın epistemik baskısının sonucu ortaya çıkmış yapay bir durumdur. Bu yapay algının oluşturulmasının amacı sermayenin kendi ürettiği ürünleri tüketecek yeni bir dünya yaratabilmesi için eski dünyanın ve onun temsil ettiği değerlerin yıkılıp bunların yerine Avrupa merkezli yeni bir dünyanın kurulmasının şart olmasıdır. Bu yeni dünya düzeninin sihirli kelimesi ise *modernleşmedir*.

Kaynakça

Eserler ve Makaleler

- Ahmet Mithad, *Avrupa'da Bir Cevalan*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1307.
- AKTAR, Ayhan, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1990.
- AKTULUN, Kubilay, *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000.
- BAKHTIN, Mikhaıl, *Karnaval dan Romana*, Çev. Cem Soydemir, İstanbul, 2001.
- , *Rabelais ve Dünyası*, Çev. Çiçek Öztekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- BAUMAN, Zygmunt, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, Çev. Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.
- BENJAMIN, Walter, *Paşajlar*, Çev. Almet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

⁴⁹ Ahmed Mithad, *Avrupa'da Bir Cevalan*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1307, s. 656

- BURRIS, John P., *Exhibition Religion*, University Press of Virginia, London, 2001.
- CEM, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınları, İstanbul, 1979.
- ÇELİK, Zeynep, *Şarkın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, Çev. Nurettin el-Hüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, İstanbul.
- DALZELL, Robert F., *American Participation in the Great Exhibition of 1851*, Amherest, 1960.
- DREW, A. William, *Glimpses and Gatherings During a Voyage and Visit London and The Great Exhibition in the Summer of 1851*, Boston, 1852.
- ELIAS, Norbert, *Uygarlık Süreci*, Çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- GIBB, Hamilton A. R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev. Kadir Durak, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991.
- GIBERTI, Bruno, *Desing the Centennial*, The University Press of Kentucky, Kentucky, 2002.
- GREELY, Horace, *Glances at Europe: In a Series of Letters from Great Britain, France, Italy, Switzerland, During The Summer of 1851*, New York, 1851.
- HIGGINSON, Edward, *A World Embracing Faith or Religions Whippers From The Exhibition of Industry*, London, 1851.
- HOBBSAWM, Eric, *Sermaye Çağı*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yayınları, Ankara, 1998.
- IACOVELLA, Angelo, *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, Çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- KEYDER, Çağlar, *Emperyalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1976.
- LÖSCBURG, Winfried, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Yayınları, Ankara, 1998.
- MARX, Karl, *Kapital - Cilt I*, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul, 1986.
- MEYER, Jonathan, *Great Exhibitions (1851-1900)*, Suffolk, 2006.
- ÖNSOY, Rıfat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergi ve Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi", *Belleten*, Ocak 1983, c. XLVII, S. 185-188, ss. 195-235.
- PURBRICK, Luis, "Introduction", *The Great Exhibition of 1851*, Ed. Luis Purbrick, Manchester University Press, Manchester, 2001.
- Sadullah Paşa, "1878 Paris Ekspozisyonu" içinde; Akyıldız, Ali, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- SAMAAN, E. A., *From A Race of Mastersto A Master Race: 1948 to 1848*, Create Space Press, 2012.
- SENNETT, Richard, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak, Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002.

- STREMMEBAR, Annemarike, "The Islamic Ethic and the Spirit of Modernity: The Protestantisation of Islam According to Islamist Intellectuals in Turkey", *Journal of Turkish Studies*, 2002, S. 26/11, ss. 231-244.
- ŞİRİN, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınları, Ankara, 2009.
- "Gazete Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamit ve Ahmet Nermi", *Folklor Edebiyat*, 2011/12, S. 66, ss. 39-54.
- "Sadullah Paşa'nın 19. Asır Manzumesi Bağlamında Bilginin Toplumsal Tarihine Bir Bakış", *Sosyoloji Dergisi*, 2007, S. 15, s. 43-56.
- "Bihruz Bey Sendromunu Yeniden Düşünmek", *Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, S. 1, ss. 139-156.
- "İki Dünya arasında Karikatürden İmgeye: Osmanlı ve Avrupa", *Folklor Edebiyat Dergisi*, 2009/3, S. 59, ss. 77-94.
- Tekdemir, Aziz, "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti" *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C. 3, S. 6, ss. 1-19.
- THOMPSON, Zadock, *Journal of Trip to London, Paris and the Great Exhibition in 1851*, Burlington, 1852.
- TURAN, Fikret, *Seyahatname-i Londra*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÖNSOY, Rıfat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergi ve Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi," *Bellekten*, 1983, c. XLVII, S. 185-188, ss. 195-235.
- VANKE, Francesca, "Degrees of Otherness: The Ottoman Empire and China at the Great Exhibition of 1851", *Britain, the Empire, and the World at Great Exhibition of 1851*, Ed. Jeffrey A. Auerbach, H. Hoffenberg Burlington, Ashgate Book, 2008.
- YERASIMOS, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. 1-3, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- ZAPTÇIOĞLU, Dilek, *Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Arşiv Belgeleri

PRO. Work, 25/1

PRO. FO 78/921

PRO. FO 78/2010

BOA. A. (MKT. NZD. 15/R /1269 (Hicrî) / Dosya no. 71, Gömlek no. 54

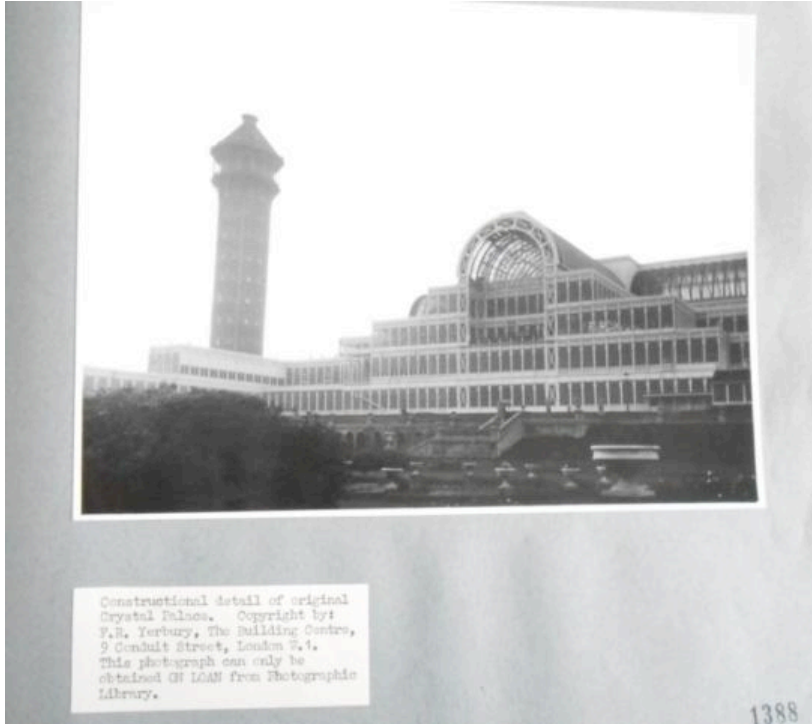
BOA. C. İKT, Dosya no. 4, Gömlek No.165

BOA. İ. HR 10746.

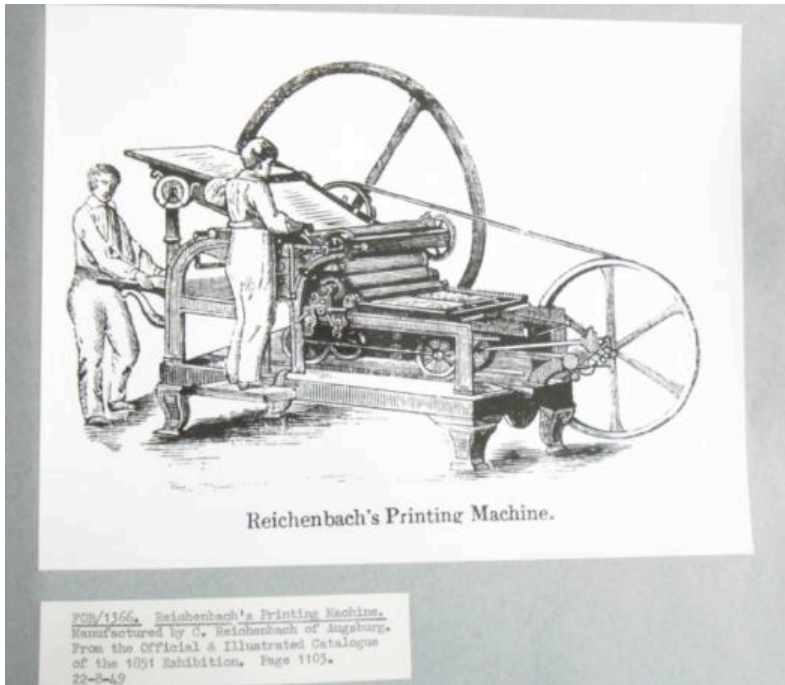
BOA. İ. HR 10669

BOA. İ. HR 10995

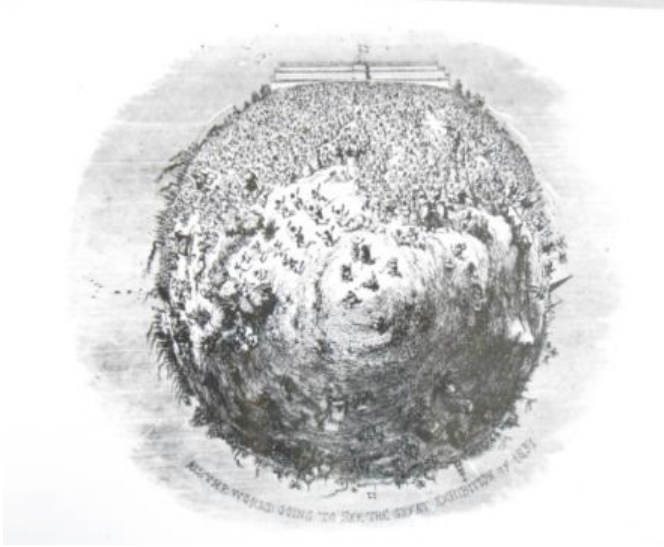
Ekler

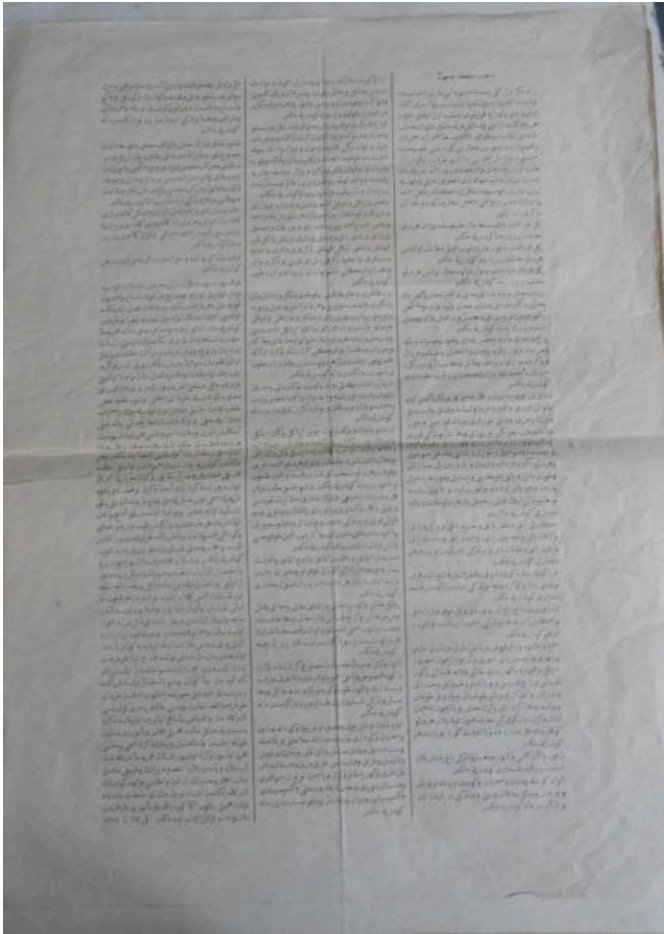
Ek-1

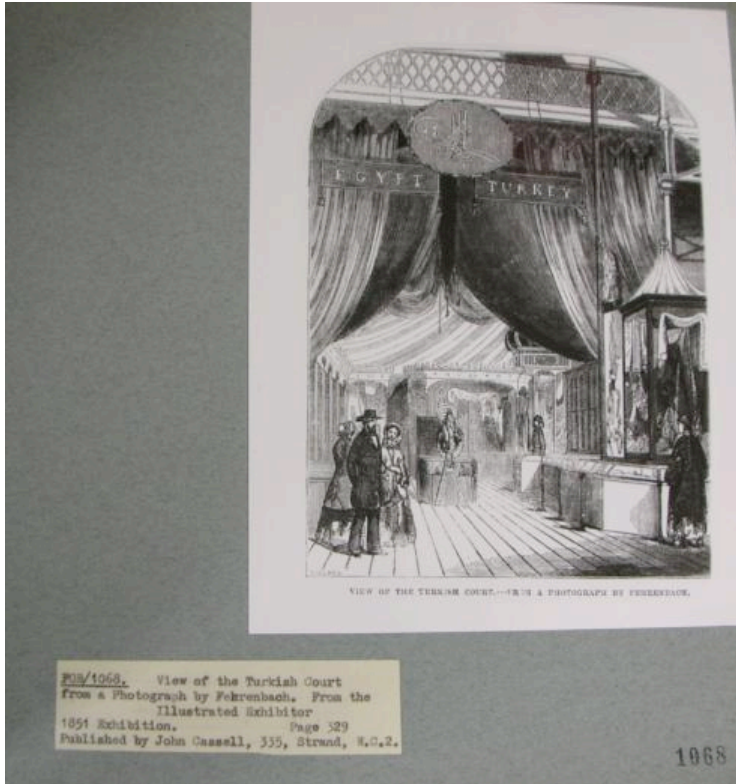
Ek-2

Ek-3

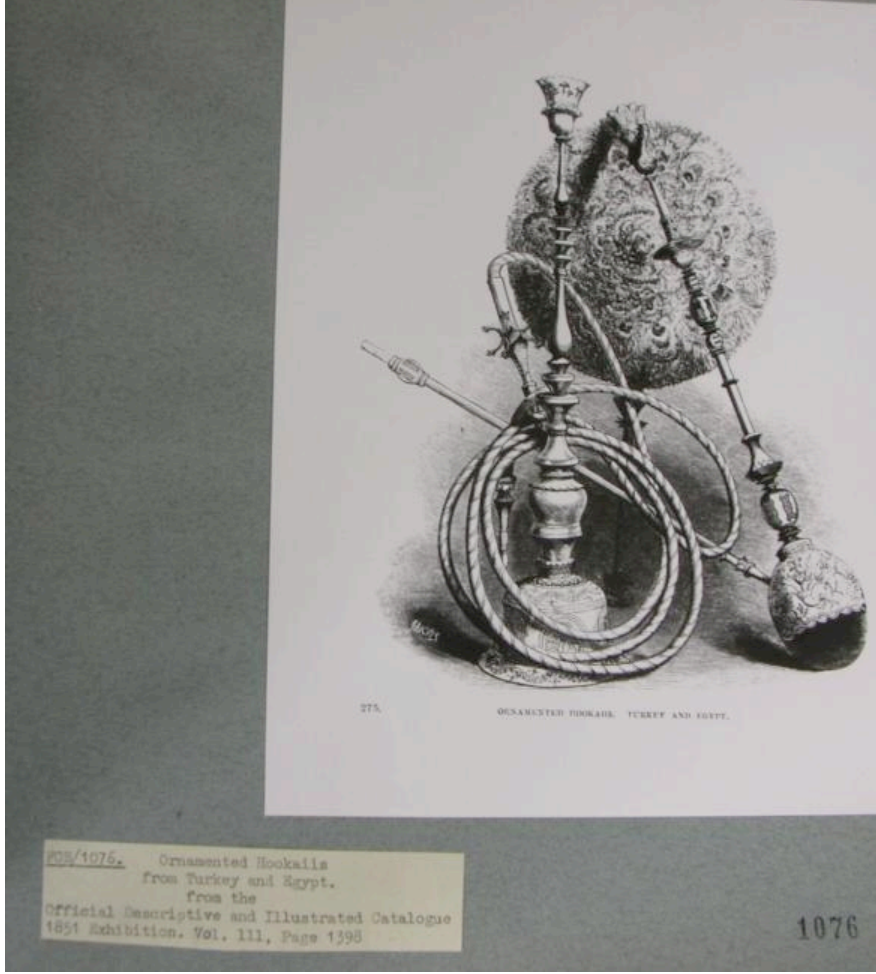
Ek-4

Ek-5

Ek-6

Ek-7